

Pan, teito e afectos. Cambios e continuidades nas familias españolas¹

Teresa Castro Martín

As configuracións familiares, as traxectorias de vida familiar e as relacións intra-familiares atópanse inmersas nun profundo proceso de cambio (Meil Landwerlin, 1999; Xurado, 2005; Esping Andersen, 2013). O cambio familiar en si non constitúe algo excepcional, xa que a familia sempre foi unha institución dinámica que veu evolucionando e adaptándose aos tempos. Porén, desde unha perspectiva histórica, as transformacións acaecidas nas últimas décadas foron particularmente rápidas. Algún indicadores socio-demográficos pódennos axudar a apreciar a verdadeira dimensión dos cambios recentes. A idade media ao contraer o primeiro matrimonio aumentou case 8 anos desde 1980 a 2012 e a cohabitación está a desprazar rapidamente o matrimonio como vía de formación de parella entre as xeracións máis novas. A taxa de divorcio duplicouse na última década e actualmente sitúase lixeiramente por riba da media europea. En paralelo ao incremento de rupturas conxugais, produciuse un notable aumento de segundas unións. Actualmente, un de cada cinco matrimonios é un segundo matrimonio para polo menos un dos cónxuxes.

A organización interna das familias, en especial o modo en que se reparten e comparten as responsabilidades económicas e as tarefas de coidado, tamén está a experimentar un profundo cambio. O modelo de familia 'tradicional', baseado na división de roles e tarefas entre os cónxuxes —o traballo remunerado asignado ao home e o traballo non remunerado á muller—, está en claro declive

¹ Versións previas deste traballo publicáronse en *La Situación Social de España 2015*, Centro de Investigacións Sociolóxicas e no Documento de Traballo 1.1. do VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014, Fundación FOESSA.

(Dema, 2006). Segundo o Censo de 2011, as parellas con ambos os membros traballando pasaron a ser maioritarias con respecto ás parellas onde unicamente traballa o home (43,6% e 27,8% respectivamente). Así e todo, esta transformación das bases económicas dos fogares non se traduciu necesariamente nunha corresponsabilidade familiar máis igualitaria na realización do traballo doméstico e nas tarefas de coidado (González e Xurado, 2009).

Tocante ás pautas reprodutivas das familias, hai que sinalar que as mulleres españolas non só se atopan entre as que menos fillos teñen no mundo (1,27 fillos por muller en 2013), senón tamén entre as que comezan a telos máis tarde (a idade media do primeiro fillo é de 30,3 anos para as mulleres e de 33,5 anos para os homes). Con todo, o número medio de fillos desexados mantívose relativamente estable nas tres últimas décadas, ao redor de 2 fillos, o que implica unha fisgoa importante entre fecundidade desexada e fecundidade alcanzada (Castro-Martín e Martín-García, 2013). No actual contexto europeo, a fecundidade tende a ser máis elevada naquelas sociedades onde os custos e o coidado dos nenos son compartidos entre as familias e o Estado —e tamén equitativamente entre ambos os proxenitores— e onde as políticas sociais promoven a igualdade de xénero e a conciliación da vida laboral e familiar. Segundo datos comparativos sobre transferencias monetarias, servizos públicos e axudas fiscais dirixidos ás familias recollidos pola OCDE, España sempre foi dos países con menor gasto público dedicado a infancia e familia: 1,7% do PIB en 2009, moi por baixo da media dos países da OCDE (2,6%).

O contexto familiar no que se teñen os fillos, tamén experimentou importantes cambios. Mentres que a principios dos anos 80 a práctica totalidade dos fillos nacía despois da voda dos seus pais —aínda que ao redor do 10% eran concibidos con anterioridade—, hoxe en día o 41% dos nacementos prodúcese fóra do marco legal do matrimonio. Máis da metade (59%) destes nacementos non matrimoniais prodúcense no seo dunha parella de feito.

Estas transformacións familiares obsérvanse desde hai tempo, aínda que con distintos graos, ritmos e calendarios, na maioría

dos países occidentais e encádranse dentro do que se denominou a ‘segunda transición demográfica’, que engloba toda unha serie de cambios nos comportamentos sexuais, conxugais e reprodutivos (Lesthaeghe, 1991). As causas que subxacen a estas transformacións son múltiples e complexas. A equiparación educativa da muller co home, a súa crecente incorporación e permanencia no mercado de traballo, e a consecuente necesidade de renegociar a división do traballo tradicional, no plano social; o desemprego xuvenil e a precariedade laboral, no terreo económico; a incerteza sobre o futuro, no terreo psico-social; a secularización e a globalización de valores modernos con respecto aos dereitos e liberdades individuais e a equidade de xénero, no plano cultural; e a falta de adecuación do Estado de Benestar, o mundo laboral e a lexislación ao novo contexto familiar, no plano institucional, son algúns dos factores que subxacen tras a crecente diversidade, complexidade e vulnerabilidade das estruturas familiares contemporáneas.

Neste traballo sintetizaremos as transformacións máis importantes que experimentaron as familias desde un punto de vista socio-demográfico. En primeiro lugar, centrarémonos nos cambios que experimentaron os procesos de formación familiar e de ruptura conxugal. En segundo lugar, examinaremos a diversidade contemporánea de estruturas familiares, centrándonos sobre todo naqueles modelos familiares que, aínda que distan de ser maioritarios, están a experimentar un importante aumento, como as familias monoparentais, as familias reconstituídas, as familias homoparentais e as familias multiculturais.

1.- Múltiples vías de formación familiar: matrimonio, cohabitación e maternidade en solitario

Tradicionalmente, o matrimonio era un dos fitos clave que marcaban a transición á idade adulta, pero nas dúas últimas décadas perdeu gran parte da súa centralidade, polo menos na etapa inicial de formación familiar (Castro-Martín, 2003; Martínez Pastor, 2009). A idade media ao contraer o primeiro matrimonio aumentou case 8 anos desde 1980 a 2012, pasando de 23,9 a 31,7 anos

entre as mulleres e de 26,2 a 33,8 anos entre os homes. O elevado desemprego xuvenil, as dificultades de acceso á vivenda, a precaria situación laboral dos mozos e a escaseza de políticas sociais que apoien a emancipación residencial e económica dos mesmos, son algunhas das barreiras que salientan os estudos á hora de explicar este patrón de matrimonio serodio.

Outro aspecto que cambiou na nupcialidade española é o aumento do peso relativo das segundas nupcias. Mentres que en 1990 os segundos matrimonios representaban menos do 5% do total de matrimonios, no ano 2012 xa representaban preto do 15%. En conxunto, un de cada cinco matrimonios (22%) é un segundo matrimonio para polo menos un dos cónxuxes. Así mesmo, produciuse un rápido proceso de secularización na celebración do matrimonio. En 1980, a práctica totalidade dos matrimonios (95,5%) eran relixiosos, pero esta cifra descende a 75,9% no ano 2000. É, porén, na última década cando o peso relativo dos matrimonios relixiosos cae de forma drástica, ata representar soamente o 37% do total de matrimonios celebrados no ano 2012.

Parte do descenso do número de matrimonios e do atraso do seu calendario está vinculado ao aumento da cohabitación, que recentemente está a desprazar o matrimonio como vía de formación de parella (Domínguez-Folgueras e Castro-Martín, 2013). Nalgúns casos, a cohabitación serve como preludeo ao matrimonio, pero en moitos outros como alternativa ao mesmo. Segundo datos do Censo, a porcentaxe de mulleres en idade reprodutiva que estaban a convivir cunha parella sen estaren casadas, era de 10,2% en 2011, máis do dobre que en 2001 (4,3%). A prevalencia da cohabitación aumentou sobre todo no grupo de idade de 25 a 34 anos: a porcentaxe de mulleres neste grupo de idade que formaban parte dunha parella de feito, pasou do 6,5% en 2001 ao 18,9% en 2011.

O aumento da formación de parella á marxe do marco legal do matrimonio está a transformar de forma importante o panorama familiar. As estatísticas que se refiren ao estado civil, xa non captan de forma apropiada a situación conxugal das persoas, e é preciso que vaian adecuándose á nova realidade familiar. Desde 2007, por

exemplo, o rexistro de nacementos non só inclúe o estado civil dos pais, senón tamén información sobre se as nais non casadas forman parte dunha parella de feito. Ademais, todo parece apuntar a que a cohabitación seguirá gañando terreo ao matrimonio no futuro. A crecente autonomía económica das mulleres aumentou as súas expectativas con respecto á vida de parella, e unha maior conciencia dos riscos de ruptura favorece un período de proba (Hiekel e Castro-Martín, 2014). España, de xeito diferente a outros países da Unión Europea, non conta cunha lexislación a nivel nacional que equipare os dereitos das unións de feito e os matrimonios, aínda que existen leis de carácter autonómico que regulan algúns dereitos (Ezquerria e Lázaro, 2007). É probable que a difusión da cohabitación impulse unha maior formalización dos dereitos e obrigas destas novas familias sen vínculo matrimonial.

A maternidade fóra do matrimonio tamén se converteu nunha vía cada vez máis frecuente de formación familiar (Castro-Martín, 2007). A porcentaxe de nacementos non matrimoniais pasou do 4% en 1980 ao 11% en 1995 e, desde entón, o ritmo de aumento acelerouse, alcanzando o 41% en 2013, un nivel que coincide coa media da Unión Europea, por máis que é aínda inferior ao observado nos países nórdicos ou Francia, onde o número de nacementos de mulleres non casadas xa hai algúns anos que superou o de nacementos de mulleres casadas. Este notable aumento dos nacementos non matrimoniais explícase sobre todo polo comportamento reprodutivo das parellas de feito, unha pauta común na maioría de países europeos e tamén en América Latina (Castro-Martín, 2002). En 2012, os nacementos en parellas de feito representaban o 58% dos nacementos non matrimoniais e un 23% do total de nacementos. Este elevado nivel suxire que a cohabitación en España converteuse nun contexto socialmente aceptado para ter e criar fillos.

Non só aumentou rapidamente a fecundidade non matrimonial, senón que o perfil socio-demográfico das nais non casadas experimentou unha importante transformación. Durante moito tempo, o termo nai solteira evocou imaxes asociadas a mulleres adoles-

centes ou novas, que tiñan o seu primeiro fillo sen planealo e cuxo curso de vida posterior estaba condicionado desfavorablemente por este acontecemento –tanto no plano educativo e laboral, como nas súas probabilidades de matrimonio. Hoxe en día, porén, non hai un perfil homoxéneo de nai non casada. Os nacementos non matrimoniais ocorren nun amplo rango de idades, non son necesariamente primoxénitos, poden preceder ou suceder a un matrimonio, poden corresponder a unha muller soa ou que convive coa súa parella de feito, e poden acelerar ou dificultar un matrimonio posterior. Os nacementos non matrimoniais danse en todos os estratos educativos, aínda que o seu peso relativo diminúe a medida que aumenta o nivel educativo da muller.

En España non contamos con estatísticas oficiais sobre a proporción de nacementos de nai non casada que están recoñecidos polo pai biolóxico. Con todo, podemos recorrer a un indicador indirecto: a proporción de nacementos non matrimoniais nos que se declara a idade do pai ao rexistrar o nacemento. En 1975, só se declaraba a idade do pai no 22,8% dos nacementos non matrimoniais rexistrados, pero na década dos noventa esta porcentaxe supera sempre o 80%, e alcanza o 98% en 2012. Esta evolución apunta a un maior grao de recoñecemento e compromiso cos seus fillos ca no pasado por parte dos pais non casados.

Aínda que a maioría de nacementos non matrimoniais se produce no seo dunha parella estable corresidente e, por tanto, nun contexto familiar análogo ao dunha parella casada, tamén hai unha porcentaxe importante de nacementos que corresponden a nais que non conviven cunha parella no fogar, e que por tanto conformarán un núcleo familiar monoparental. En 2012, os nacementos de nais soas representaban o 42% do conxunto de nacementos non matrimoniais e o 16% do total de nacementos. Neste grupo de nais que non está a convivir cunha parella, probablemente conflúen un grupo de nais con embarazos non previstos e outro de nais solteiras por elección. O feito de que un 56% dos nacementos de nais sen parella no fogar corresponda a mulleres maiores de 30 anos, suxire que unha proporción importante destes nacementos son o resulta-

do dunha decisión meditada. A secularización, a tolerancia social e o incremento de divorcios e de familias monoparentais, que ampliaron a visibilidade social das nais soas, probablemente contribuíron a aumentar a aceptación da maternidade en solitario como opción.

2.- Aumento das rupturas familiares

En comparación con outros países occidentais, a regulación da separación matrimonial foi relativamente tardía en España. En 1981 legalizouse o divorcio e en 2005 acurtáronse os prazos para solicitar o divorcio, eliminouse a necesidade de argumentar a causa e suprimíuse a necesidade de separación previa. Durante estas tres últimas décadas, a evolución das rupturas matrimoniais foi claramente ascendente (Solsona e Simó, 2007) e a taxa de divorcio actual é de 2,4 divorcios por 1000 habitantes, situándose lixeiramente por riba da media europea (2,0). Un estudo de Bernardi e Martínez-Pastor (2011) documenta como foron cambiando co tempo os factores asociados a unha maior probabilidade de divorcio. Para as mulleres que casaron antes dos anos 80, o nivel educativo e a actividade laboral estaban positivamente asociados á probabilidade de divorcio. Para as xeracións máis novas, porén, as diferenzas por nivel educativo xa non son significativas e o efecto da actividade laboral é reducido. Para todas as xeracións, o feito de ter fillos diminúe a probabilidade de divorcio.

Para medir adecuadamente o total de rupturas conxugais, ás cifras de divorcios habería que engadir tamén as separacións de parellas de feito; con todo, para estas últimas non existe un rexistro oficial a nivel nacional. Aínda que a ausencia dun rexistro estatístico nos impide contabilizar as separacións de parellas que non están casadas, os datos da Enquisa de Fecundidade, Familia e Valores 2006 indican que a probabilidade de ruptura é máis elevada entre as parellas de feito que entre as parellas casadas (Domínguez Folgueras, 2011).

Se nos cinguimos ás rupturas matrimoniais, a modalidade de ruptura predominante variou no tempo en función do contexto le-

xislativo. Ata 2005, a separación era un requisito esixido para acceder ao divorcio. Por tanto, a maioría dos procesos xudiciais de disolución matrimonial rexistrados eran separacións. A partir da Lei 15/2005, a maioría das parellas que queren pór fin ao seu matrimonio, optan polo divorcio en lugar da separación. No ano 2012, o 94,1% dos procesos de disolución matrimonial foron divorcios, fronte ao 5,8% de separacións e o 0,1% de anulacións.

Nas máis de tres décadas de vixencia do divorcio, tamén se produciu un cambio importante no grao de acordo entre os cónxuxes. As primeiras separacións comezaron sendo maioritariamente contenciosas (67% do total en 1982), pero en 2012 o 66,2% dos divorcios e separacións foron de mutuo acordo. Aínda que a custodia dos fillos segue concedéndose maioritariamente á nai, nos anos máis recentes aumentou a presenza da custodia compartida como novo modelo de coidado e socialización dos fillos tras unha ruptura. En 2012, a custodia dos fillos foi outorgada nun 79,5% de casos á nai, nun 5,3% ao pai e nun 14,6% a ambos os proxenitores.

3.- A crecente pluralidade de configuracións familiares

Como resultado da diversificación das vías de formación familiar –matrimonio, parella de feito, maternidade en solitario–, do incremento das rupturas conxugais e da creación de novos vínculos familiares a través da formación de segundas unións conxugais, aumentou de forma considerable a pluralidade de configuracións familiares. Os datos do Censo de 2011 permítenos aproximarnos á diversidade contemporánea de formas de vivir en familia.

3.1. Familias monoparentais

Aínda que as familias biparentais, dentro ou fóra do marco legal do matrimonio, son maioritarias en España, asistimos a un crecente aumento das familias monoparentais, onde un único proxenitor é responsable da crianza e coidado dos seus fillos (Treviño, 2011). A monoparentalidade engloba unha heteroxeneidade de perfís, porque as vías de entrada son múltiples: a ruptura matrimonial, a

ruptura dunha parella de feito, a viuvez e a maternidade ou paternidade en solitario. Aínda que historicamente as familias monoparentais estaban formadas predominantemente por mulleres viúvas, actualmente a separación conxugal é a principal vía de entrada nunha familia monoparental.

Segundo o último Censo, en 2011 había en España 1.693.258 fogares monoparentais, o que representa o 9,3% do total de fogares. Con todo, unha porcentaxe significativa de familias monoparentais (24%) comparte vivenda con outras persoas, fundamentalmente familiares, polo que é importante contabilizar tamén os fogares complexos cun núcleo monoparental. Se contabilizamos estes últimos, os núcleos monoparentais suman 2.220.720 e representan o 16,2% do total de núcleos familiares en España e o 24% dos núcleos familiares con fillos. A pesar de que houbo un aumento do número de homes que asumen sos o coidado dos seus fillos, a maioría das familias monoparentais están encabezadas por mulleres (79,1%).

Segundo datos da OCDE, o 39% das familias monoparentais en España áchanse en risco de pobreza —teñen ingresos inferiores á metade da renda media do país. Esta taxa de pobreza dobra a das familias biparentais con fillos (18%). O maior risco de pobreza e exclusión social das familias monoparentais é unha característica presente en todos os países europeos. Por iso, cobran especial protagonismo as políticas orientadas a atenuar a desigualdade social vinculada á estrutura familiar. Verbo disto, son os países nórdicos, con maiores transferencias sociais aos fogares economicamente vulnerables, os que mostran unha menor concentración da pobreza nas familias monoparentais.

3.2. *Familias reconstituídas*

A monoparentalidade é, en moitos casos, unha fase transitoria no curso de vida, que conclúe coa entrada nunha nova unión conxugal, xa sexa unha parella de feito ou un matrimonio. As familias reconstituídas, formadas por unha parella con fillos non comúns dunha relación anterior, son un fenómeno emerxente cada

vez máis frecuente no noso panorama familiar (Rivas, 2008). A reconstitución familiar implica unha reconfiguración dos roles maternos e paternos, o establecemento de novas relacións de filiación, a ampliación das redes de parentesco e unha maior complexidade das relacións familiares. A distinción entre maternidade/paternidade biolóxica e social non é algo novo, senón que xa estaba presente nos procesos de adopción e nas segundas nupcias de viúvos/as con fillos. Con todo, mentres que neses casos os pais sociais substitúen os biolóxicos, nos casos de novas unións de separados/divorciados con fillos non hai substitución, senón coexistencia da maternidade/paternidade biolóxica e social, establecéndose un complexo mundo de relacións nestas 'dobres familias'. O censo de 2011 rexistra case medio millón de familias reconstituídas, formadas por unha parella con polo menos un fillo non común, unha cifra que dobra a rexistrada no censo anterior e que representa o 7,1% do total de parellas con fillos.

3.3. *Familias homoparentais*

En xullo de 2005 España converteuse no terceiro país do mundo —despois de Holanda e Bélxica— que legalizou o matrimonio entre persoas do mesmo sexo (Pichardo, 2011). Actualmente son xa 18 países os que posibilitan o acceso ao matrimonio das parellas homosexuais, garantíndolles similares dereitos e responsabilidades ca ás parellas heterosexuais.

No período 2005-2012, aproximadamente 26.000 parellas do mesmo sexo formalizaron a súa unión mediante un contrato matrimonial en España, o que supón un 1,7% do total de matrimonios celebrados neste período. Aínda que nos primeiros anos despois da legalización o número de matrimonios entre homes case dobraba o de matrimonios entre mulleres, a distancia reduciuse co tempo.

O Censo de 2011 permítenos comparar o perfil socio-demográfico das parellas do mesmo sexo que residen no mesmo fogar, co das parellas de distinto sexo. Segundo os datos censuais, un 44% das parellas do mesmo sexo que conviven no mesmo fogar, están casadas e o resto forma unha parella de feito. Os datos censuais

tamén poñen de manifesto que unha porcentaxe importante de parellas do mesmo sexo convive con fillos no fogar: 21,6% no caso das parellas formadas por dúas mulleres e 7,3% no caso das parellas formadas por dous homes. É probable que moitos destes fillos sexan de matrimonios ou relacións anteriores. Os datos do censo de 2011 tamén confirman que o grao de heterogamia entre os cónxuxes do mesmo sexo respecto da idade, o nivel educativo e a nacionalidade é superior ao das parellas de distinto sexo (Cortina *et al.*, 2013).

3.4. *Familias multiculturais*

Cunha afluencia anual neta de máis de 600.000 estranxeiros no período 2000-2008, España converteuse nun dos principais países receptores de Europa, ata o comezo da actual crise económica. A proporción de estranxeiros sobre o total da poboación aumentou rapidamente: de 1,6% en 1998 a 12,2% en 2010. Nos anos máis recentes, o peso relativo da poboación estranxeira experimentou un descenso, debido á migración de retorno ligada á crise e á adquisición de nacionalidade española.

O fenómeno da inmigración internacional contribuíu notablemente á transformación da realidade económica, social e cultural de España (Cebolla e González-Ferrer, 2008), e a súa pegada é cada vez máis evidente na dinámica demográfica e familiar do país, a través do aumento de matrimonios mixtos, do crecente peso relativo dos nacementos en nais estranxeiras, dos procesos de reagrupación familiar e do incremento de familias transnacionais.

A evolución do número de matrimonios binacionais mostra o crecente protagonismo do colectivo inmigrante na nupcialidade en España. Se en 1990 a proporción de matrimonios con polo menos un cónxuxe estranxeiro só supoñía un 4% do total de matrimonios, en 2013 a cifra elévase a un 18,1%. A frecuencia de matrimonios mixtos é un dos indicadores máis utilizados en estudos sociolóxicos para examinar o grao de integración e interacción entre grupos sociais. As estatísticas vitais tamén reflicten un peso crecente dos nacementos en nais e pais estranxeiros. En

2012, aproximadamente un de cada catro recentemente nacidos en España (o 23%) tiñan unha nai ou un pai de nacionalidade estranxeira, o que implica que a poboación española futura será unha poboación máis plural culturalmente e con máis vínculos familiares noutros países.

4.- Valores familiares

En todas as sociedades, os cidadáns consideran a familia como unha institución moi importante nas súas vidas, e o noso país non é ningunha excepción. Segundo unha enquisa recente realizada polo CIS (Barómetro Outubro de 2013), o 91,1% dos enquisados declarou que a familia representaba algo moi importante na súa vida –puntuando 9 ou 10 a súa importancia nunha escala de 0 a 10. Estas altas porcentaxes apenas variaron no tempo.

A importancia da familia non minguou, pero onde si houbo importantes cambios é nas actitudes dos españois no referente á diversificación dos modelos familiares e ás formas de organización intrafamiliar. A enquisa *International Social Survey Program* (ISSP) sobre xénero e familia de 2012, realizada en máis de 40 países, mostra que España se sitúa actualmente entre as sociedades con maior grao de aceptación e tolerancia ante distintos tipos de configuracións familiares. Segundo datos desta enquisa, o matrimonio xa non ocupa un lugar central na procura da felicidade e nos proxectos de vida das persoas: só un 23,8% pensan que as persoas casadas son, polo xeral, máis felices ca as non casadas, e só un 29,7% manifestan que o matrimonio é un requisito para ter fillos. A aceptación social da cohabitación, non só como un preludio ao matrimonio, senón como unha alternativa ao mesmo, é actualmente maioritaria (83,3%). A aprobación do divorcio como solución cando unha parella non pode solucionar os seus problemas conxugais, tamén é maioritaria (78,6%). Así mesmo, podemos constatar un importante aumento no grao de aceptación das familias monoparentais: en 2012 o 58,2% dos enquisados estaba de acordo coa frase ‘un só proxenitor pode criar un/a fillo/a igual de ben ca unha parella dun home e unha muller’ fronte ao 36,8% en

1994. A aceptación das familias homoparentais tamén é relativamente elevada, tendo en conta que a súa visibilidade legal e social é aínda bastante recente.

En canto aos valores relacionados cos roles de mulleres e homes na parella e en familia, os datos da enquisa reflicten que, polo menos no terreo das actitudes, hai unha valoración desfavorable da familia asimétrica, caracterizada por unha estrita división de roles produtivos e reprodutivos entre homes e mulleres: só o 18% do conxunto da poboación e só o 8% dos menores de 45 anos están de acordo con que 'o deber dun home é gañar diñeiro e o deber dunha muller é coidar da súa casa e a súa familia'. A maioría da poboación expresa a súa preferencia por un modelo de familia igualitario, no que homes e mulleres sexan corresponsables na obtención de ingresos familiares e nas tarefas de coidado.

5.- A modo de conclusión

As familias españolas de inicios do século XXI son unhas familias máis plurais, máis versátiles, máis complexas, e tamén máis fráxiles, ca as que predominaban no século anterior. A disociación entre matrimonio e reprodución, a coexistencia da maternidade/paternidade biolóxica e social, e a evolución das relacións de xénero cara a modelos máis igualitarios, seguramente serán os eixos que moldearán as biografías familiares no presente século.

A transformación das familias, tanto na súa estrutura como na dinámica das relacións que se dan no seu seo, produciuse con considerable rapidez en España. Ademais, o elevado grao de aceptación e tolerancia que mostra a sociedade española ante a pluralidade de modelos familiares en numerosas enquisas, apunta a que este proceso aínda non se detivo. Ás familias compostas por unha parella casada cos seus fillos biolóxicos, súmanse hoxe en día as familias sen fillos, as familias con fillos adoptados, as familias formadas por parellas sen vínculo matrimonial, as familias formadas por parellas do mesmo sexo, as familias monoparentais, as familias reconstituídas e as familias transnacionais. Todas elas aspiran ao

mesmo grao de recoñecemento e de protección social co que conta a familia nuclear tradicional.

A crecente diversificación de traxectorias conxugais e reprodutivas pode condicionar de forma importante a repartición de responsabilidades familiares, a articulación das redes de solidariedade familiar, os patróns de relacións de xénero e as condicións de vida de nenos, mulleres e homes ao longo do curso de vida. Na maioría de países, a crecente pluralidade de formas familiares, así como a súa desigual distribución por estratos socioeconómicos, foron acompañadas dun intenso debate científico e político sobre os vínculos entre estrutura familiar, benestar infantil e desigualdade de oportunidades (Bernardi *et ao.*, 2013). Neste sentido, un dos retos que é ineludible afrontar actualmente, é o aumento de disparidades en materia de educación, saúde e risco de pobreza entre os nenos que proveñen de distintas estruturas familiares (McLanahan e Percheski, 2008). Por iso, cobran especial importancia as políticas sociais orientadas a garantir o benestar e as oportunidades de todos os menores independentemente do tipo de familia no que convivan.

REFERENCIAS:

- BERNARDI, Fabrizio e Juan Ignacio MARTÍNEZ-PASTOR (2011). Divorce risk factors and their variations over time in Spain. *Demographic Research* 24-31: 771-800.
- BERNARDI, Fabrizio, Juho HÄRKÖNEN, Diederik BOERTIEN, Linus ANDERSSON RYDELL, Kim BASTAITS e Dimitri MORTELMANS (2013). Effects of family forms and dynamics on children's well-being and life chances: literature review. *FamiliesAndSocieties Working Paper* 4. <http://www.FamiliesAndSocieties.eu>
- CASTRO-MARTÍN, Teresa (2002). Consensual unions in Latin America: Persistence of a dual nuptiality system. *Journal of Comparative Family Studies* 33(1): 35-55.
- CASTRO-MARTÍN, Teresa (2003). Matrimonios de hecho, de derecho y en eterno aplazamiento: la nupcialidad española al inicio del siglo XXI. *Sistema* 175-176: 89-112.

- CASTRO-MARTÍN, Teresa (2007). Maternidad sin matrimonio: nueva vía de formación de familias en España. Fundación BBVA, Documento de Trabajo 16. http://www.fbbva.es/TLFU/dat/DT_2007_16.pdf
- CASTRO-MARTÍN, Teresa e Teresa MARTÍN-GARCÍA (2013). Fecundidad bajo mínimos en España: pocos hijos, a edades tardías y por debajo de las aspiraciones reproductivas. En Gøsta Esping-Andersen (Coord.), *El déficit de natalidad en Europa. La singularidad del caso español*. Colección Estudios Sociales nº 36. Barcelona: Obra Social La Caixa.
- CEBOLLA, Héctor e Amparo GONZÁLEZ-FERRER (2008). *La inmigración en España (2000-2007). De la gestión de flujos a la integración de los inmigrantes*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- CORTINA, Clara, Benoît LAPLANTE, Ana FOSTIK e Teresa CASTRO-MARTÍN (2013). Marriage and cohabitation among same-sex and different-sex couples in Canada and Spain. IUSSP International Population Conference, Busan, Corea, 26-31 Agosto 2013.
- DEMA, Sandra (2006). *Una pareja, dos salarios: el dinero y las relaciones de poder en las parejas de doble ingreso*. Madrid: CIS, Siglo XXI.
- DOMÍNGUEZ FOLGUERAS, Marta (2011). *Diez años de cambios en las parejas españolas: 1995-2006*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Opiniones y Actitudes nº 69.
- DOMÍNGUEZ-FOLGUERAS, Marta e Teresa CASTRO-MARTÍN (2013). Cohabitation in Spain: No longer a marginal path to family formation. *Journal of Marriage and Family* 75(2): 422-437.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta (Coord.) (2013). *El déficit de natalidad en Europa. La singularidad del caso español*. Colección Estudios Sociales nº 36. Barcelona: Obra Social La Caixa.
- EZQUERRA, José Javier e Isabel Eugenia LÁZARO (2007). *Las parejas de hecho como sujeto de las políticas familiares*. Madrid: Fundación BBVA.
- GONZÁLEZ, María José e Teresa JURADO (2009). ¿Cuándo se implican los hombres en las tareas domésticas? Un análisis de la Encuesta de Empleo del Tiempo. *Panorama Social*, 10: 65-81.
- HIEKEL, Nicole e Teresa CASTRO-MARTÍN (2014). Grasping the diversity of cohabitation: Fertility intentions among cohabiters across Europe. *Journal of Marriage and Family* 76(3): 489-505.

- JURADO, Teresa (2005). Las nuevas familias españolas. En J.J. González e M. Requena (Eds.), *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza Editorial.
- LESTHAEGUE, Ron (1991) The second demographic transition in Western countries: An interpretation. IPD Working Paper 1991-2. Interuniversity Programme in Demography, Brussels.
- MARTÍNEZ PASTOR, Juan Ignacio (2009). *Nupcialidad y cambio social*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- MCLANAHAN, Sara e Christine PERCHESKI (2008). Family structure and the reproduction of inequalities. *Annual Review of Sociology* 34: 257-276.
- MEIL LANDWERLIN, Gerardo (1999). *La postmodernización de la familia española*. Madrid: Acento.
- PICHARDO, José Ignacio (2011). We are family (or not): Social and legal recognition of same-sex relationships and lesbian and gay families in Spain. *Sexualities* 14(5): 544-561.
- RIVAS, Ana M^a (2008). Las nuevas formas de *vivir en familia*: el caso de las familias reconstituidas. *Cuadernos de Relaciones Laborales* 26(1): 179-202.
- SOLSONA, Montse e Carles SIMÓ (2007). Evolución histórica del divorcio en España desde la aprobación de la ley de 1981 hasta la reforma de 2004. En Anna Cabré e Pau Miret (Coord.), *La constitución familiar en España*. Fundación BBVA, pp. 245-296.
- TREVIÑO, Rocío (2011). *La monoparentalidad en la encrucijada, perfiles y dinámica*. Madrid: Editorial Académica Española.

Teresa Castro Martín

Instituto de Economía, Xeografía e Demografía, CSIC

Traduciu Xesús Portas Ferro